

George Arbuthnot - Hercegovina Omer Pacha and the Christian Rebels, 1862.

(prijevod dijela o Mostaru)

Još jedna knjiga vrlo temeljito opisuje naše krajeve i događaje. Knjigu naziva „Hercegovina or Omer Pacha and the Christian Rebels“ (Hercegovina ili Omer paša i kršćanski pobunjenici) iz 1862. g. znalački je napisao diplomat, Englez, **George Arbuthnot**, a počinje izviješćem o putovanju Dalmacijom. Nakon toga putopisac opisuje događaje s puta po Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji te nastavlja s opisima krajolika, gospodarskih, političkih i inih prilika, kako među Turcima, tako i među kršćanima Herceg-Bosne, septembra 1861. godine. U putopisu navodi svoje mišljenje kako u Hercegovini vidi potpunu moralnu degradaciju kršćanskog živilja, podložnog pijanstvu i porocima sunarodnjaka druge vjere. Posebice navodi veliku netrpeljivost među pravoslavicima i katolicima. Pisac ulazi u Hercegovinu iz Dubrovnika i nastavlja dolinom Neretve do Mostara. George Arbuthnot boravi u Mostaru nekoliko dana u iščekivanju da se pridruži Omer-paši Latasu i turskoj vojsci koja se 1861. g. spremala ugušiti pobunu u Hercegovini pod vođstvom Luke Vukalovića. Stoga, većina njegova putopisa govori o Latasovom vojnom pohodu. Arbuthnot se pridružuje serdar-ekremovoj¹ vojsci baš u Mostaru i prati je sve do Nikšića. Kao pažljivo promatrač vojnih prilika, u potpunosti odobrava uvođenje reda i mira u pobunjeničke zemlje Hercegovinu i Crnu Goru, a Latasa opisuje toplim i riječima punim poštovanja. Pored opisa vojnih događaja, on zapaža i ostale stvari karakteristične za naš kraj, a njegov nam je putopis posebno zanimljivo jer je objelodanio odvajanje ondašnjeg ekonomskog života i opisao strukturu državne organizacije kao i detaljan pregled kako se ona financira. U knjizi nalazimo podatak da je uvoz u Hercegovinu dvostruko veći od izvoza, iz čega proizilazi da ona „svakodnevno siromaši, i umjesto da napreduje s napretkom civiliziranih zemalja, ona stagnira.“

[...] Spuštajući se s brda, mogli smo napredovati brže, no uprkos tome ušli smo u predgrađe [Mostara] nekoliko sati nakon zalaska sunca. Kao i u svakom turskom gradu, i ovdje je bilo mnogo pasa i nadgrobni spomenika. Ovi potonji su imali čalme na vrhu i izgledali su sablasni i strogi na hladnoj mjesečini. Osim poneke grupe Muslimana koji su sjedili šutke i nadmena držanja kraj prašnjave ceste, grad je izgledao potpuno napušten. I dok su se moji, sada već iscrpljeni, konjići vukli loše popločanim ulicama, pomišljao sam na to kako ću morati da provedem noć *al fresco*.² Može se, dakle, pretpostaviti da sam s priličnim zadovoljstvom, i to sa čibukom u ruci, očekivao dolazak paše, koji je, uprkos kasnim noćnim satima, izrazio želju da me smjesta vidi. Niko više od mene ne mrzi onu muku što spopadne neke putnike kad treba da podrobno prenesu razgovore koje vode s istočnjačkim dostojanstvenicima, jer se ti razgovori uglavnom sastoje od učtivih fraza koje nesavršeno prevode poluobrazovani prevoditelji.

U mom slučaju, međutim, smatram da nema potrebe za isprikom kad je riječ o ovom prvom ili narednim razgovorima. Jer bilošto što dolazi iz usta takvoga čovjeka u tako kritičnom trenutku, mora u najmanju ruku biti zanimljivo, bez obzira što nema

¹ Vojni čin – vrhovni zapovjednik. Omer-paša imenovan je za vrhovnog zapovjednika turske vojske na dunavskoj liniji.

² (Tal.) doslovno: na svježem, pod vedrim nebom, na otvorenom.

veliki politički značaj. Nakon što smo porazgovarali o odnosima pojedinih europskih sila s Turskom i vrlo otvoreno razmotrili temu francuskih i ruskih intriga, paša je ispoljio veliko zanimanje za mišljenja stvorena u javnosti raznih zemalja

1. hercegovačkom i crnogorskom pitanju. No, glavna tema razgovora bio je pohod koji je upravo trebalo da poduzme protiv hercegovačkih ustanika
2. pripreme koje je u tu svrhu izvršio.

Mada potpuno svjestan teškoća koje prate ovaj zadatak, a koje proizlaze iz političkih komplikacija, kao i fizičkih karakteristika ove zemlje, Omer-paša je stalno govorio s ubjeđenjem u konačan uspjeh turskih armija i uopće smirivanje u zemlji. Ako je itko sposoban da dovede do ovog željenog završetka, onda je to Omer-paša, jer on posjeduje, u velikoj mjeri, onaj oprez koji je neophodan za uspješno vođenje ofanzivnog rata u jednoj planinskoj zemlji. Ta njegova osobina je u potpunoj opreci s brzopletim akcijama toliko karakterističnim za turske generale. Upotrebljavajući izraz *ofanzivni rat* htio bih reći da se operacije vode iz prave baze i u skladu s općeprihvaćenim pravilima ratovanja, za razliku od gerilskog načina borbe koji vode ovi pobunjeni gorštaci. U svom doslovnom značenju, Omer-pašina misija se jedva može smatrati ofanzivom; njegov cilj nije da pregazi teritoriju, čak ni da traži borbu s neprijateljem, već prije svega da dovede zemlju u takvo obrambeno stanje kakvo će je zaštititi od upada onih razbojnika koji su, nakon što su zbacili tursku vlast, potražili utočište u Crnoj Gori, odakle, zajedno s neobuzdanim bandama iz te pokrajine, vrše upade preko granice, ostavljajući za sobom pustoš i zgarišta, ne poštujući ni starce ni žene. To su pobunjenici protiv svog suverena i predstavljaju sramotu za kršćanstvo. [...]

[...] Mostarski kadija je vrlo značajna osoba i ima sve oblasne kadije pod svojom kontrolom. On je službeno bez plaće, a naknada mu se sastoji od tarifa za posao koji uradi i od svega drugog do čega može doći. Medžlis ili savjet pokrajine, imenovao je Ćamil (Kiamil) efendija, turski povjerenik još 1853. godine, a upražnjena mjesta od tada popunjavaju se glasanjem većine njegovih članova, što je podložno potvrdi iz Carigrada. Medžlis se sastoji od oko 10 domaćih muslimana, jednog katolika i jednog Grka, tako da su kršćanski interesi tek neznatno zastupljeni. Žalba protiv odluke medžlisa može se podnijeti Velikom medžlisu (Medjlis Kebir) u Sarajevu.

Državni prihodi i porezi – Prihodi provincije potječu iz sljedećih izvora: *Vergija* (Virgu) – porez na prihod. *Muajene-askerije* (Monajrene-askereh) ili porez koji plaćaju kršćani umjesto vojne službe. Na to, međutim, ima prigovora od strane kršćana. koji izražavaju spremnost da služe vojsku, a isto toliko muslimana bi rado platilo taksu da bude izuzeto od regrutovanja, pa se ta nevolja odnosi na obje strane. *Carine, desetine i trošarina*.

Vergija je vrsta poreza na prihod kao i stopa određena prema imovini pojedinca. Ali, umjesto da bude postotak od prihoda, ona se pretvorila u puku glavarinu i u lošem je srazmjeru – kao što takav porez mora uvijek biti – prema imovini pojedinca. Istovremeno, proizvoljno je određena i svota koju ova pokrajina treba plaćati. Izgleda da se vlada nije potrudila ispitati omogućava li bogatstvo zemlje da ona plaća tako

velik iznos koji se traži. U 1853. godini porez se dijelio na tri dijela, prema broju pripadnika svake vjere i na takav se način prikuplja sve otad.

Na isti pretjeran način ovi iznosi su jednako razrezani za svako domaćinstvo: siromašno ili bogato plaćalo je jednako. Tako muslimani, koji posjeduju gotovo svu zemlju u pokrajini i koji općenito dobro stoje, ali koji čine najmanji segment stanovništva, plaćaju najmanje. Porez *vergija* se beskrupulozno ubire i prouzrokovao je mnogo nezadovoljstva, naročito među Latinima³, koji predstavljaju najsiromašniju klasu. Ovi se ogorčeno žale, a pričaju se potresne priče o ženama koje se trebaju poroditi i koje tjeraju da plate porez u slučaju da dijete koje će se roditi bude muško. Takve stvari su se možda događale prije nekoliko godina, ali izgleda da je okrutnost te vrste prestala ili je u svakom slučaju današnji muslimani prikrivaju.

Porez *muajene askerije* bio je nametnut kad je narod oslobođen harača (haradj). A harač je uziman svim muškarcima od četrnaest do sedamdeset godina starosti i bio je tako težak da je Porta smatrala za shodno da izda uputstvo da se ubire otprilike polovina prvobitno određene svote. Ova olakšica je na snazi tri posljednje godine.

Carine se sastoje od dažbina od tri posto *ad valorem* (na vrijednost) na sav uvoz i izvoz u trgovanju sa stranim zemljama, kao što se traži i isti iznos u obliku tranzitnih tarifa za robu koja se prevozi iz jedne turske pokrajine u drugu. Ova carina je u posljednje vrijeme smanjena s 12 posto na sadašnji iznos.

Trošarina se sastoji od postotka na prodaju vina, alkohola, sačme, olova, grnčarije, burmuta, duhana i soli; od mjesne trošarine na poljoprivredne proizvode donesene u grad na prodaju; od tarifa za dozvolu za pečenje rakije, na prženje i mljevenje kafe, kao i za mjesto nadzornika javne vage; također, od poreza za napasanje stoke na državnoj ispaši i od dozvola za hvatanje jegulja i pijavica, koje se mnogo love u dolini Gabele u vrijeme poplava i dobrog su kvaliteta.

Sljedeći izvor prihoda je onaj ostvaren od *desetine*. Od 1858. desetinu ubire vlada, ali prije te godine porez je bio stavljen na dražbu, kao i u drugim pokrajinama i davan je onome ko ponudi najviše. U Mostaru, gdje je svaki okrug ponovo dolazio na dražbu, davan je čovjeku koji ponudi deset posto iznad cijene ostvarene na prvoj prodaji. [...]

[...] Pokrajina godišnje unosi u carsku blagajnu svotu od oko 79.000 funti sterlinga, od poreza oko 8 šilinga po glavi stanovnika. Iznos se može učiniti mali, ali ako uzmemo u obzir da porez nije jednako razrezan, da najveći dio otpada na najsiromašnije stanovništvo i da je od toga najveći dio iz neposrednog poreza, ne može se smatrati lakim. Taj teret takođe veoma teško pritiska Portine vjerne podanike, jer su oni prisiljeni platiti dio koji bi pao na teret onih koji su se pobunili protiv turskih vlasti.

Postoji jedna grana administracije koja naročito traži reforme. To su policijske snage. Slabo plaćene i loše organizirane, one su, prirodno, neefikasne u izvršavanju dužnosti koje se od njih zahtijevaju.

³ Misli na kršćane rimokatoličke vjeroispovijesti.

Zaptije (zatvorski čuvari) često moraju vršiti dužnosti koje bi se trebale povjeravati samo poštenim i razboritim ljudima pa je važno učiniti ovu službu privlačnom za pouzdane ljude. Da bi se ovo postiglo, plaća bi se trebala povećati, naročito za niže činove, a da se izbor regruta vrši s oprezom. U sadašnjem trenutku stanje je daleko od ovoga, mnogi koji rade ovaj posao poznati su kao loši ljudi, a prisiljeni su na utaju i krađu da bi preživjeli. Konjanici se sami snabdijevaju konjima i krmom, što je vrlo skupo u mnogim dijelovima pokrajine.

Jednakost pred zakonom prva je i glavna stvar koju treba uspostaviti, što sada nije slučaj. Svjedočenje kršćana, na primjer, prihvaća se u krivičnim parnicama, ali ne i u građanskim, tj. kad je u pitanju imovina. Čak štoviše, i u važnim krivičnim parnicama, odluke nižih sudova, gdje je svjedočenje kršćana prihvatljivo, idu na potvrdu višim sudovima, gdje se takvo svjedočenje ne prihvaća. Ovo se brani tvrdnjom da bi turska imovina bila ugrožena kad bi se u sadašnjem demoraliziranom stanju društva svjedočenje kršćana prihvaćalo. Ali, dok iznosimo ovu tvrdnju, zaboravljamo da je ovo stanje posljedica nemarnog i lošeg rada muslimanskih sudova, gdje je muslimanskim svjedocima, kao jedini način da se obezbijedi pravda za kršćane, dozvoljeno da krivo svjedoče. [...]

[...] Demoralizirni položaj samih kršćana, dakle, povezan s turskom zloupotrebom vlasti, posljedica je njihove poluciviliziranosti i može se pripisati nezadovoljavajućem stanju stvari, a ne nekom sistematskom ugnjetavanju. Baš taj nedostatak civiliziranosti je ono što onemogućuje Portu, sada kad centralna vlast jača na račun lokalne, da poduzme odlučne korake za poboljšanje položaja kršćana. Jedino što se može učiniti jeste to da svi postanu ravnopravni pred zakonom, da se potiče obrazovanje i unaprijedi sve ono što će doprinijeti razvitku prirodnih bogatstava zemlje. [...]

[...] Čekajući odlazak generalisimusa [Omer paše Latasa] u središte operacija, kuda me je ljubazno pozvao da ga pratim, zabavljao sam se lutajući krivudavim uličicama Mostara, izučavajući razne vrste tursko-europskog stanovništva. Moji dojmovi o tom gradu, moram reći, nisu bili povoljni, mada je, što se čistoće tiče, bolji od mnogih drugih.

Grad leži na obje strane Neretve, u kanjonu koji se otvara u dvije nevelike ravnice na sjevernom i južnom kraju. Njegov istočni i veći dio izgrađen je na jednoj strmini i u njemu je čaršija, vladine kancelarije i kuće trgovaca i bogatijih stanovnika. U zapadnom dijelu stanuje siromašniji svijet, uglavnom katolici i bavi se zemljoradnjom. Bašte, koje snabdijevaju grad povrćem, s ove su strane i zemlja je plodnija, mada je močvarna i izaziva groznicu. Na istočnoj strani zemlja je zdrava, pjeskovita i suha. Kuće su obično male i neudobne, nemarno sagrađene i pokrivene kamenom pločom. Kao u Indiji, uvijek su okružene ograđenim prostorom – jer to se i ne može nazvati vrtom – što daje gradu nepravilan i razvučen izgled.

Dučani su maleni i slabo snabdjeveni, a ulice uske i krivudave, osim dvije glavne, koje su prilično široke i idu paralelno u pravcu sjever – jug. Imaju izdignute staze za pješake, grubo urađene i pune stoke, kao što se i može očekivati na slikovitom Istoku. U gradu ima čak trideset džamija i njihove munare daju mu lijep i slikovit izgled; džamije su, međutim, kao građevine nesavršene i nezgrapne u arhitektonskim detaljima. Muslimani imaju školu u gradu gdje se uči turski i slavenski. Djevojčicama je, međutim, uskraćena ova pogodnost; i zaista, u čitavoj pokrajini ne postoji nikakva ustanova za njihovu obuku ili obrazovanje. Rezultat toga je da je ženski dio stanovništva više zaostao od muškiog. Vjerskom i svjetovnom obrazovanju kršćana se posvećuje isto tako malo pažnje kao i obrazovanju muslimana. Tako je jedina bogomolja koju Grci (misli na pravoslavce op. a.) imaju mala crkvice na periferiji; uz nju se nalazi škola za dječake, a pohađa je oko dvije stotine djece. Od Omer-pašino dolaska ove godine, zvona su postavljena na ovu crkvicu. Praznovjerje koje vlada među Turcima, da zvona rastjeruju dobre duhove iz ljudskih boravišta, čini ovaj ustupak tim značajnijim, a i to je još jedan dokaz da današnji muslimani nisu toliko netrpeljivi kao što se pretpostavlja. I zaista, nema nikakvih ograničenja za vjerske obrede ili javne procesije bilo koje vrste. Što se tiče crkvenih zvona, dodao bih da se njihova upotreba uvijek smatrala priznavanjem kršćanstva kao punopravne vjere u tom mjestu. U nekim gradovima, gdje kršćani preovladavaju, taj ustupak je učinjen mnogo prije nego u Mostaru.

Katolici nemaju svoje crkve u Mostaru. Služba božja obavlja se u austrijskom konzulatu, a i u samostanu, oko dvije milje dalje, gdje živi mostarski biskup. Ova okolnost dovela je do koncentracije katoličke zajednice u tom dijelu grada. Postoji katolička škola za dječake odmah pored samostana; učenika je malo, a i škola se vodi nemarno.

Kako je britanski konzulat bio zatvoren zbog odsustva vicekonzula, gospodina Zoraba, koji je privremeno vršio dužnost konzula u Sarajevu, smjestio sam se u hanu koji gleda na rijeku. Položaj je lijep, a zgrada tek preuređena, ali to je nije lišilo izvjesne vrste gamadi koja pomalo otežava mir pridošlice, na što on uskoro postane ravnodušan. Silazeći niz stepenice i prolazeći kroz štalu, koja se, kao i obično, nalazi ispod soba, mora se skrenuti desno. Nakon pentranja nekim napola srušenim stepenicama stiže se na glavnu ulicu koja ide oko jednu milju kroz centar grada: ta ulica ispresijecana je kapijama na lûk, raspoređenim cijelom dužinom ulice. Turski stražari stajali su lijeno oslonjeni na prvu od ovih kapija ili su pak sjedili na kamenu sa strane. Prolazeći ovuda stižemo do druge kapije, gdje mirnog putnika, koji ne zna šta je skrivio, ljutito dočekuju. Ubrzo saznaje šta se od njega traži: da baci i ugasi cigaretu, jer se stara kula na lijevoj strani koristi kao barutana. Oko nje se nalazi nešto kao *place d'armes*⁴. Omer-paša je naredio da se sruše okolne kuće, no to je učinjeno tek pošto se uvidjela nužnost takvog postupka, tj. nakon požara koji je prije kratkog vremena izbio u blizini. Tom prilikom su stanovnici srušili nekoliko kuća i pomislili da je vatra ugašena. No digao se vjetar i vatra se opet razbuktala, krećući se u pravcu barutane. Na to je cijelo stanovništvo pobjeglo iz grada, a zatvorenici, koji su bili smješteni u blizini, razbjegli su se u općoj zbrci. [...]

[...] Nastavljajući naše tumananje prolazimo kroz još jednu kapiju i stižemo do jednog brežuljka neprijatnog izgleda. Nismo se morali dugo penjati, kad smo se približili kapiji s dva stražara, živahnija od ostalih koje smo viđali. Oficiri su prolazili tamo-amo, važni i užurbani kakvi su Turci uvijek kad se otresu svoje uobičajene apatije. U kratkim dolamicama *à la Française*, s neizbježnim fesom na glavi, oni predstavljaju neobičnu kombinaciju istočnog i zapadnog tipa vojnika.

Kuća u unutrašnjosti dvorišta je palača u kojoj obično živi mutesarif, ali je dodijeljena Omer-paši – serdar ekremu i valiji Rumelije, ili generalnom guverneru Europske Turske, dok boravi u ovim krajevima. U blizini te palače vide se koplja za zastave pruskog i austrijskog konzulata, dok je jarbol za britansku zastavu tu u blizini, iza sahat kule po kojoj se Mostar izdvaja od većine turskih gradova. Vratimo se sad na glavnu ulicu koja se jednolično nastavlja još nešto manje od pola milje. Ako ste obdareni s dovoljno strpljenja da nastavite šetnju do kraja grada, naići ćete na gradsko

⁴ Oružarnica, skladište municije, barutana (franc.).

groblje. Prema istoku grad okružuju visoka brda, dok mala rijeka Neretva krivuda sa sjevera.

Tokom mog boravka u Mostaru grad je oživio zahvaljujući rođendanu cara Aleksandra ili „carskom danu”, kako ga ovdje nazivaju. Proslavljajući ovaj svečani događaj, ruski konzul je priredio prijem; svaki onaj koji je mogao pronaći pristojnu odjeću bio je primljen. Nakon što je obavljena ceremonija blagosivljanja ruske zastave koju je obavio grčki vladika, mali broj odabranih sjeo je za neku vrstu doručka, koji je svjedočio o gostoprимstvu predstavnika njegovog carskog veličanstva. Tu sam bio s Omer-pašom, koji je sa sobom poveo i malu pratnju. Ovo je bila jedina prilika u kojoj sam vidio nešto što je sličilo na razmetanje kod ovog turskog generala. Njegova zlatom izvezena uniforma sličila je na uniformu maršala u Francuskoj; grudi su mu doslovno bile prekrivene odlikovanjima, usred kojih je stajao Veliki križ od Bata. Nosio je i prekrasnu, draguljima optočenu sablju, poklon pokojnog sultana Abdul Medžida.

Omer-paša, međutim, nije dugo ostao. Po izlasku, nisam mogao a da ne usporedim ovu svečanost sa znacima ratnih priprema na koje smo nailazili na svakom koraku vani, a koje su u velikoj mjeri bile plod ruske carske politike. Kolone konjića natovarenih stočnom hranom i opskrbom za vojsku na granici neprestano su prolazile, a ulice su imale neuobičajeno veseo i šarolik izgled. Omer-paša je sve vrijeme bio neumoran. Odredi dobrovoljaca su svakodnevno stizali, a neke od njih su odmah slali na ratno poprište. Ostali su zadržavani u Mostaru; ali bilo da su odlazili ili ostajali, on ih je podjednako pomno pregledao i bio je uvijek dočekivan s uočljivim oduševljenjem. Ne smijem izostaviti spomenuti da je među ovim pojačanjima bila grupa od 1000 kršćana, koji, međutim, nikada nisu bili poslani na granicu. Bili su to naočiti momci, svi naoružani puškama domaće proizvodnje. Ovo precizno oružje uglavnom je pravljeno u Bosni, gdje postoje dvije ili tri radionice za njihovu izradu. Tako su prolazili dani; pošto sam se snabdio konjima i nekim stvarima koje su mi se činile neophodne za pohod, bio sam oduševljen kad sam od generalisimusa primio poruku, 13. septembra naveče, u kojoj je izražavao svoju namjeru da krene iz Mostara u 8 sati *a la Franca*, sljedećeg jutra.

(Preveo: Tibor Vrančić)